

„Nevetheti akár mely Csekély tudományu Deák”

Kopcsányi Márton bírálata Sylvester János Újszövetség-fordításáról

BARTÓK István

HUN-REN BTK Irodalomtudományi Intézet, ny. tudományos tanácsadó, az MTA-BTK Lendület Humanista Kánonok és Identitások Kutatócsoport tagja

ORCID: 0000-0001-6206-8068

“Any low-skilled student can laugh at this.” KOPCSÁNYI Márton’s criticism of SYLVESTER János’s translation of the *New Testament*

Abstract | In the dedication of one of his work (1616), KOPCSÁNYI Márton canon of Esztergom and later Franciscan monk, condemns LUTHER’s German translation of the *Bible* for altering the original texts. He also condemns several earlier Hungarian Bible translations, including SYLVESTER János’s translation of the *New Testament* (1541). He quotes examples from the second edition of the work (1574). He attributes the contested translation solutions partly to LUTHER’s influence and partly to the translators’ insufficient language knowledge. SYLVESTER’s Hungarian translation was based on ERASMUS’ Greek–Latin edition of the *New Testament* (*Novum Instrumentum*, 1516) and its annotations (*Annotationes*, 1519). A comparison of the texts shows that SYLVESTER mostly followed ERASMUS’ interpretation (2 Peter 1:10; James 5:16). The translations of these passages in the various versions differ not only from a *philological* but also from a theological point of view. An example of SYLVESTER’s own individual understanding is his translation of the Angelic Salutation (Luke 1:28): “Hail, thou dear Virgin”. He interpreted the Latin word “gratia” (in the Greek text: “kharis”) not as a theological concept, as a formulation of divine grace or being chosen by God but, relying on the word’s meanings of ‘pleasantness’, ‘charm’, ‘kindness’, he simply regarded it as a polite form of address. It is noteworthy that this translation of the passage also appeared subsequently (HELTAI Gáspár, 1561). We can be sure that the translators of the *Heltai Bible* were familiar with SYLVESTER’s work, because in the *Notes* to their Bible translation they disputed the correctness of *certain solutions* chosen by SYLVESTER.

Keywords | Bible translation, LUTHER, ERASMUS, textology, theology

* Jelen tanulmány az MTA-BTK Lendület Humanista Kánonok és Identitások Kutatócsoport támogatásával készült.

Sylvester János sokoldalú munkásságával messze megelőzte korát, kortársai kevésbé értékelték. Leghamarabb a 18. századi historia litteraria képviselői kezdték felismerni jelentőségét. Éppen ezért fontos minden korábbi említés, amely az életműhöz kapcsolódik. Ez alkalommal egy, a kutatás számára – tudomásom szerint – ismeretlen reflexióra hívom fel a figyelmet, adalékul az *Újszövetség*-fordítás utóéletéhez.¹

1616-ban Bécsben jelent meg egy katolikus perikopáskönyv Kopcsányi Márton szerkesztésében.² A kötet a szentírási szakaszok mellett kalendáriumot, egy rövid vitairatot és néhány éneket is tartalmaz. A kiadvány ugyanabban az évben vagy a következő év elején másodszor is megjelent. Az RMNy összefoglalása szerint: „A perikopáskönyv e kiadása a korábbi, bécsi kiadás (1102) kinyomtatott íveinek felhasználásával készült, csupán az első A-ívet szedték újra a pozsonyi nyomda betűivel.”³

A munkának kritikátörténeti vonatkozásai is vannak. Ilyen „A falukon tanító együgyű keresztyén prédikátoroknak” szóló, alig több mint háromlappnyi útmutatás. Ennek a 17. századi egyházi retorika történetében van a helye; most azonban a Sylvesterre vonatkozó megállapításokat ismertetem.

Kopcsányi Márton a kegyes olvasónak címzett ajánlásában Luthert kárhozzatja, amiért bibliafordításában fontos teológiai kérdéseket illetően megváltoztatja az eredeti szöveget:

Sz. Péter 2. Pet. 1. v. 10. Így ír a híveknek: Erőlködgyetek, hogy a jó cselekedet által biznossá tegyétek a hivataltokat. Luther Márton éppen ki törölte amaz igéket: a jó cselekedet által. El vött azért a sz. írásból.

Ismét Sz. Pál Rom, 3. v. 28, azt írja, hogy a hit által igazul az ember. Ittis Luther hozzá ragzta amaz szót allein (sola) Egyedül, mintha az Sz. Pál írta volna, hogy egyedül csak az hit által lészen az mi megh igazulásunk. És mivel hogy az a *sola* az Bibliában soha Luther előtt nem találtat, feddik vala az ő vakmerőségét. [...] Hozzá adot tehát Luther az íráshoz.⁴

További példáit a rossz fordításokra „Luther unokáitól” idézi, elsőként a – tudomása szerint – Stainhofer Gáspár által magyarra fordított *Újtestamentumból*. Mielőtt egy eddig ismeretlen munkának örvendoznénk, sietek leszögezni: a hivatkozott mű nem lehet más, mint Sylvester János 1541-ben Sárvár-Újszigeten megjelent *Újszövetség*-fordításának második, 1574. évi bécsi kiadása.⁵

1 A fordítás utóéletének egyéb dokumentumairól írtam: BARTÓK István, „Tőlünk telhetőleg művelni és gazdagítani”: *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1530–1580 között*, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Universitas Kiadó, 2023), 76–115.

2 [KOPCSÁNYI Márton, szerk.], *Az Evangéliumok és epistolák, mellyeket eszterdő által olvastat az anyaszent-egyház vasárnapokon és az innepeken* [...] (Bécs: Matthäus Formica, 1616), RMNy 1102.

3 [KOPCSÁNYI Márton, szerk.], *Az Evangéliumok és epistolák, mellyeket eszterdő által olvastat az anyaszent-egyház vasárnapokon és az innepeken* [...] (Bécs–Pozsony: Matthäus Formica–Pozsonyi Érseki Nyomda, 1616 [recte: 1616–1617?]), RMNy 1145. A továbbiakban az idézeteket ebből az edícióból közlöm.

4 Uo., A5v.

5 SYLVESTER János, ford., *VI Testamentom magyar nieluen, meli az görög es diak nieluböl reghen Silvester Ianos atlat fordittatot. Mast masodczor meg igazittatot es vijonnan ki niomttatott*. (Bécs: Kaspar Stainhofer,

Azért furcsa, hogy Kopcsányi az idézett részleteket a nyomdásznak, Kaspar Stainhofernek tulajdonítja, mert a vaskos kötetnek már a címlapján olvasható, hogy a most másodszer közreadott szöveg „régén Silvester János által fordított”. Stainhofer a latin nyelvű ajánlásban is megnevezi a fordítót: „Ioannes Silvester, vir summae eruditionis pietatisque”.⁶

Sylvester felekezeti hovatartozása vitatott, erről egyértelmű bizonyítékot nem ismerünk. Ajánlásában Stainhofer hithű katolikusként mutatja be; nemcsak személyét, hanem fordításának szellemiségét is. Ennek pontosan az ellenkezőjét teszi Kopcsányi, amikor Luther követése miatt bírálja a tévesen Stainhofernek tulajdonított fordítást. Két részletet emel ki. Az első a Luther kihagyása kapcsán fentebb idézett hely:

De az új [Luther] unokái sem különben cselekszenek. Megh láttya ezt a ki akarja a Steinhoffer Gaspar által fordított Magyar Vyi testamentomba, ki is követvén Luthert meg hamisítja a Sz. Péter meg nevezet írását (*satagite ut per bona opera certam vestram vocationem, et electionem faciatis*). Ezen igyekezzetek (úgymond Steinhoffer) inkább hogy a mire hittanak és választottanak titeket, abban erőssek legyetek. Nevetheti akár mely Csekély tudományu Deák ezt az hamis és ízetlen fordítást.⁷

Sylvester különböző szövegek alapján készítette el fordítását, a tartalom legpontosabb visszaadására törekedve. A hivatkozott hely a *Vulgatában* (2Pt 1,10):

Quapropter fratres, magis satagite ut per bona opera certam vestram vocationem, et electionem faciatis: Haec enim facientes, non peccabitis aliquando.

Sylvester forrása egy ettől eltérő változat lehetett, elvben akár – Kopcsányi feltételezése szerint – a Luther-biblia is, ahol a kérdéses hely:

Darum, liebe Brüder, bemüht euch desto mehr, eure Berufung und Erwählung festzumachen. Denn wenn ihr dies tut, werdet ihr nicht straucheln.

Nem tudni, hogy Sylvester használta-e Luther német bibliafordítását. A szakirodalomban az a kérdés is felmerült, hogy tudott-e egyáltalán németül.⁸ Az azonban bizonyosra

1574), RMNy 335. Hasonmás kiadása: SYLVESTER János, ford., *Új testamentum* (Budapest: Pytheas Kiadó, 2006).

6 Uo., (i)j. A kiadásról és Stainhofer ajánlásáról részletesen írtam: BARTÓK, „Tőlünk telhetőleg...”, 58–61.

7 [KOPCSÁNYI], *Az Evangéliumok és epistolák...*, A5v–A6r.

8 A korábbi álláspontok – melyek szerint Sylvester nem tudott németül – összefoglalása és cáfolata: TRÓCSÁNYI Zoltán, „Sylvester-problémák”, *Magyar Nyelv* 24 (1928): 15–23, 15–17. A kérdéshez kapcsolódó legszélsőségesebb állítás egy 18. századi kéziratot evangélikus egyháztörténetben olvasható, mely szerint Sylvester német nemzetiségű volt. Erről részletesen írtam: BARTÓK István, „Nem egyéb, hanem magyar poézis”: *Sylvester János nyelv- és irodalomszemlélete európai és magyar összefüggésekben*, Irodalomtudomány és kritika: Klasszikusok (Budapest: Universitas Kiadó, 2007), 285–286.

vehető, hogy legfőbb mintája Erasmus görög–latin *Újszövetség*-kiadása volt. Ott a kérdéses hely így olvasható:

Quapropter fratres potius operam date, ut vocationem & electionem vestram firmam efficiatis. Haec enim si feceritis, non labemini unquam.⁹

Érdeemes megnézni Erasmus magyarázatait az *Annotationes* című kötetben, ahol saját latin fordítását nemcsak a görög szöveggel veti össze, hanem a *Vulgatával* is. Leszögezi: nem látja, hogy a görögben ott lenne a „per bona opera” megfelelője. Kifogásolja a vokáció és az elekció megerősítésének *Vulgata*-beli fordítását („certam facere”), mivel a görög „bebaiosz” jelentését a latinban szerinte inkább a ’firmam efficere’ adja vissza.¹⁰

Sylvester fordításában mindkét kiadásban:

Annakokáírt, atyámfiái, ezen igyekezzetek inkább, hogy az mire hítanak és választottanak titököt, abban erőssök legyetek. Mert ha ezeket teszitek, soha el nem iszamlotok.¹¹

Kopcsányi Márton azt kifogásolja, hogy a magyar fordításból – akárcsak Luthernél – kimaradnak a jó cselekedetek mint a meghívás és a kiválasztottság feltételei. Ebben Sylvester Erasmust követte. Kár volt tehát ezt a megoldást a fordító hiányos latintudására fogni, hiszen láthatóan itt is filológiai megfontolás áll a háttérben.

A kálvinista értelmezés megegyezik az erasmista (és lutheránus) állásponttal. A Károlyi-fordításban a cselekvés nem az elhivatottság és a kiválasztottság feltételeként jelenik meg, hanem ennek az állapotnak a megerősítéseként:

Annakokáért, atyámfiái, igyekezzetek inkább a ti elhívástokat és kiválasztatásokat erőssé tenni; mert ha ezeket cselekszitek, nem ütköztök meg soha.

A modern katolikus fordítás kitér a cselekvésre, visszaadva a *Vulgata* „per bona opera” feltételét, így mindkét összefüggésben megemlíti a tetteket:

Testvérek, ezért még inkább törekedjete rá, hogy hivatásokat és kiválasztottságokat tetteitekkel megpecsételjétek, mert ha ezt megteszitek, nem botoltok el soha.

Kopcsányi következő példája a *Jakab-levél*ből való:

9 Desiderius ERASMUS ROTERODAMUS, ford., *Novum Instrumentum omne, diligenter ab Erasmo Roterodamo recognitum & emendatum* [...] (Bázel: Ioannes Frobenius, 1516), 171. VD16 B 4196, E 3271, doi: [10.5479/sil.1037949.39088016477515](https://doi.org/10.5479/sil.1037949.39088016477515).

10 „Ut per bona opera. Per bona opera apud Graecos non reperio additum. Certam vestram vocationem. bebaion, id est firmam, sive ratam.” Desiderius ERASMUS ROTERODAMUS, *Desiderii Erasmi Roterodami in Novum Testamentum ab eodem denuo recognitum Annotationes ingenti nuper accessione per autorem locupletatae*. (Basileae: Ioannes Frobenius, 1519), 534. VD16 B 4197, E 3272, E 3514, E 3093.

11 SYLVESTER, *VI Testamentom...*, 300v. A két kiadásban a lapszámok megegyeznek.

Ismét Sz. Jakab cap. 5. arra int bennünket, hogy meg gyónnyuk bűneinket egymásnak (szólván az egyházi szolgálókról, hogy a betegekhez hívattassanak) *Confitemini alterutrū peccata vestra*. Ezt is a helyt Steinhoffer, nagy komor kedvel, így magyarázza: Valljátok meg egy más ellen való bűnötöket. Tudok oly vitéz embert, a ki Calvinista lévén gyermekségétől fogva, látván ezeket a hamis fordításokat, a Római hitre meg tért, és meg gyónt.¹²

A hivatkozott hely a *Vulgatában* (Jak 5,16):

Confitemini ergo alterutrū peccata vestra et orate pro invicem ut salvemini. Multum enim valet deprecatio iusti adsidua.

Ezúttal is Erasmus kiadása szolgálhatott alapul Sylvester fordításához:

Confitemini invicem alius alii dedicta, & orate pro vobis invicem ut salvemini. Multum enim valet deprecatio iusti efficax.¹³

Erasmus magyarázata az *Annotationes* szerint: a *Vulgata* „vestra” szavának nincs megfelelője a görög szövegben, még ha oda is lehetne érteni. Még súlyosabb tévedés a „paraptómata” ’peccata’ értelmezése, ami pedig egyszerű botlást jelent. Valójában a keresztények egymás közti mindennapos összejövendései értendők alatta, amiket igyekeznek folyamatosan helyrehozni. Erasmus célzó a katolikus álláspontra: némelyek a gyónást értik ezalatt, amely a bűnbánat szentségének része. Nem veszik figyelembe az „alléloisz” jelentését, ezért gondolják, hogy a tárgyalt szakasz szerint a hívek nem egymás között beszélnek meg a történeteket, hanem a papoknak gyónnak.¹⁴

Kopcsányi fentebb idézett soraiból is kitűnik: az „egymásnak” kitélt úgy értette, hogy a hívek a papoknak gyónják meg bűneiket. A szövegrész Sylvester fordításában mindkét kiadásban Erasmus szövegének és magyarázatnak megfelelően jelenik meg:

Valljátok meg egymás ellen való bűneiteket, és imádkozzatok egymásért, hogy egységben legyetek.¹⁵

Erasmussal ellentétben Sylvester nem tartotta túlzásnak a bűnök említését, de ahhoz ragaszkodott, hogy azokat nem egymásnak vallják meg, hanem egymás ellen követik el. Itt egyezik a református és a katolikus álláspont abban a tekintetben, hogy a hívek

12 [KOPCSÁNYI], *Az Evangéliumok és epistolák...*, A6r.

13 ERASMUS ROTERODAMUS, *Novum Instrumentum...*, 162.

14 „Peccata vestra. Vestra apud Graecos non est, tametsi subauditur. Et magis est errata, quoque peccata paraptómata quasi dicas, lapsus. Sentit enim de cotidianis offensis Christianorum inter sese, quos continuo vult reconciliari. Alioqui si de confessione sensisset, quam dicimus partem scaramenti poenitentiae, non addidisset alléloisz, id est vobis invicem, sed sacerdotibus.” ERASMUS ROTERODAMUS, *Annotationes...*, 523.

15 SYLVESTER, *VI Testamentom...*, 294r.

egymásnak gyónják meg bűneiket. Ebbe belefér akár a laikusok egymás közötti beszélgetése, akár a gyónás (ahogy Kopcsányi magyarázta, és amire Erasmus is utalt) – de egymás ellen elkövetett bűnökről nincs szó. A Károlyi-fordítás szerint:

Valljátok meg bűneiteket egymásnak és imádkozzatok egymásért, hogy meggyógyuljatok: mert igen hasznos az igaznak buzgósságos könyörgése.

Lényegében megegyezik ezzel a modern katolikus fordítás:

Valljátok meg tehát egymásnak bűneiteket, és imádkozzatok egymásért, hogy meggyógyuljatok. Igen hathatós az igaz ember buzgó könyörgése.

Kopcsányi Márton szigorú fordításkritikájáról szólva nem hagyhatjuk említés nélkül az idézett ajánlás folytatását, már csak a további Sylvester-vonatkozás miatt sem:

Egy Kereszturatt nyomtatott Magyar evangéliumos könyvecske forog kezünk között, melyet véletlenül olvasnak a Catholicusokis. Ha valaki ezt a könyvecské a Biblia próba kövére idézi, megh láttya, hogy ritkán talál talám csak egy Evangéliumotis helyesen fordítatva.¹⁶

Az RMNy első két kötetében 1598 és 1616 között 36 keresztúri nyomtatvány szerepel Joannes Manlius és Farkas Imre kiadványaként. Közülük egyik sem „Magyar evangéliumos könyvecske”. A hivatkozott kötet azonosítása a magyar bibliafordítások történetében is fontos lenne.

Kopcsányi bő négy lapot szentel annak példáira, hogy az egyes szakaszokat „mely utálatosul magyarázza a kereszturi könyvnek Nyomatatója”, és hogy fest „a szent írásnak hamis magyarázattya, toldozás és foldozása”. Az egyik kifogásához kapcsolódva ismét utal a bécsi *Újtestamentum*-kiadásra:

a Biblia malasztal tellyesnek mondgya az Istennek Annját [...] de a kereszturi könyvecskébe nem mondatik malasztal tellyesnek az Istennek sz. Anyja, hanem csak kedvesnek. Steinhoffer pedig hozzá advánn az Angyal szavához, azt mondgya: Idvöz légy kedves szűz. Elvesznek azért Luther Uramiék a sz. írásból, vesztegetik a sz. írást; idegen értelemre csigázzák, hozzá raggatnak; hamis magyarázattal idegeníttik a kösséget a Római Anyaszentegyháztul és az Isten Annjátul [...].¹⁷

A hivatkozott vers (Lk 1,28) Sylvester fordításában:

16 [KOPCSÁNYI], *Az Evangéliumok és epistolák...*, A6r.

17 Uo., A6r.

És az angyal az szűzhöz bé mene és monda. Üdvözligy kedves szűz. Az Úr te veled vagyon. Áldot vagy te aszszonyállatoknak közöttte.¹⁸

Nagyon úgy tűnik, hogy Sylvester semmit sem adott hozzá „az Angyal szavához”, és el sem vett belőle. A „gratia” (a görög szövegben: „khárisz”) szót nem teológiai fogalomként értelmezte mint a malaszt, az isteni kegyelem, a kiválasztottság megfogalmazását, hanem ’kellem’, ’báj’, ’kedvesség’ jelentését figyelembe véve egyszerűen udvarias megszólítási formulának tekintette. Ugyanez a *Vulgatában*:

Et ingressus angelus ad eam dixit: Ave gratia plena. Dominus tecum. Benedicta tu in mulieribus.

Erasmus kiadásában a kifogásolt hely azonos, csak „az asszonyok között” megfogalmazásában tér el a *Vulgatától*:

Et ingressus angelus ad eam dixit. Ave gratia plena, Dominus tecum, benedicta tu inter mulieres.¹⁹

Felvetődött, hogy Sylvester az *Újszövetség* fordításához felhasználhatott korábbi magyar kezdeményezéseket. Aligha feltételezhető, hogy ismerte a késő középkori magyar kódexeket. Még ha így is lett volna, akkor sem meríthette volna belőlük a „gratia” profán értelmezését. A *Müncheni kódex* szövege, közelítve a mai helyesíráshoz:

És be menván ő hozja monda az angyal: üdvöz légy maria vagy malasztal tellyes úr vagyon te veled.²⁰

Feltűnő, hogy hiányzik a vers folytatása. A *Jordánszky-kódex* pontosan visszaadja a teljes latin szöveget:

És be menván az angyal ő hozjá monda: idvez légy malasztvhal tellyes, úr vagyon te veled, te vagy áldot az azzonyállatoknak közöttte.²¹

Pesti Gábor ugyancsak említi a malasztot:

18 SYLVESTER, *VI Testamentum...*, 69v.

19 ERASMUS ROTERODAMUS, *Novum Instrumentum...*, 120.

20 VOLF György, szerk., *Régi magyar codexek: „Bécsi Codex” – „Müncheni Codex”*, Nyelvelméktár 1 (Budapest: M. T. Akadémia Könyvtárai Hivatala, 1874), 283.

21 TOLDY Ferenc és VOLF György, szerk., *A „Jordánszky-kódex” bibliafordítása*, tan. VOLF György, *Régi magyar nyelvelmékek* 5 (Budapest: Hornyánszky-nyomda, 1888), 518. hasáb.

És az angyal be méne hozzája smonda néki. Idvezlégy malasztal tellyes, úr vagyon te veled, áldot vagy te azonioknak közötté.²²

Érdekes, hogy a Sylvester magyar *Újtestamentum*ának 1541. évi kiadása után megjelent, Heltai Gáspár által kezdeményezett bibliafordításban a kifogásolt rész Sylvester megoldásával egyezik:

És az angyal be menván hozzá, monda: Üdvez légy, te kedves. Úr te veled. Áldot vagy te aszszonyiállatoknak között.²³

Félegyházi Tamásnál ismét megjelenik a „gratia”, mégpedig – a régiségben egyedülállóan – ’kegyelem’ jelentésben:

És be menván az Angyal ő hozzája, monda: Örülj, kegyelemre vétettetett: az Úr te veled: áldot vagy te az aszonyállatok között.²⁴

Bőséges széljegyzetében Félegyházi a kegyelem eredetét és következményeit meg is magyarázza, figyelemre méltó adalékot szolgáltatva a protestáns mariológiához:

Ez köszöntéssel jelentetik, hogy az Mária az Messiásnak annyává rendeltetett test szerint, és ezokáért mondattatik kegyelemből szerettetnek, miért hogy ez méltóságra nem az ő érdemből, hanem Isten jó kedvéből vétetöt, melyre nézve bűnének bocsánattát is nyerte, és ezokáért is az Úr vagyon ő vele, az menyire Istentől választatot, hogy az ő fiának test szerint annya lenne, melyre nézve áldot az aszonyállatok között, és mindeneknél méltóságosb, de az idvösségre nézve azon renden vagyon egyebekkel, és Isteni tiszteletet nem kíván, sőt az ő boldogságát csak az Christusban igirtetet kegyelemben helyhezteni.

Visszatérve Kopcsányi Márton Sylvester-kritikájára: az idézett helyek továbbgondolása messzire vezethet. Világossá válhat, hogy a textológiai alapon kirajzolódó különbségek a fordítások között teológiai összefüggésekben is jelentősek. Mint a példák is mutatják, Sylvester *Újszövetség*-fordításának beható elemzése, mondatról mondatra, szóról szóra történő összehasonlítása a forrásokkal nemcsak filológiai, hanem mentalitástörténeti következtetésekhez is alapul szolgálhat. Ez azonban már inkább a teológiára, mint az irodalom- és kritikátörténetre tartozik.

22 [PESTI Gábor, ford.], *Novum Testamentum seu quattuor Evangeliorum volumina lingua Hungarica donata Gabriele Pannonio Pesthino interprete* (Bécs: Ioannes Singrenius, 1536), RMNy 16, 113r.

23 *A Iesus Christusnak Új Testamentoma magyar nyelvre fordítottatott, a régi igaz és szent könyvekből* (Kolozsvár: [Heltai Gáspár], 1561), RMNy 172, 186.

24 [FÉLEGYHÁZI Tamás, ford.], *Az mi uronk Iesus Christusnak Új Testamentoma avagy frigye görögből magyar nyelvre fordítottatott [...] Félegyházi Tamás debreceni prédikátor által* (Debrecen: Hoffhalter Rudolf, 1586), RMNy 584, 85r.